

A kulturális identitásképzet felnyitása

Az 1960-as években a vajdasági magyar irodalom erőviszonyai átrendeződtek. Megjelent egy népes új nemzedék, amelynek irodalomfelfogása megfordíthatatlan megújító folyamatokat indított be az autentikus írói világkép, a nyelvszemlélet és a formateremtés szempontjából. Tevékenységük nyomán a szélesebb értelmező közösség számára is kitűnt, hogy a neoavantgárd és a posztmodern felé hatoló létszemlélettel összeegyeztethetetlen a műalkotás, a nyelv, az eszközkészlet hagyományos elgondolása.

Thomka Beáta azonban eme változások kapcsán egy tanulmányában hangsúlyozza, hogy az új szövegszervező elvek nem merülnek ki holmi szövegfelületi, öncélú, látványos formabontásban, nem csupán a „destruktúrált szövegfelszint, a szétfröcscentett szerkezetet” (Thomka, 1980, 84. o.) kell észrevenni, hanem a világlátásbeli elmozdulásokat.

„Azok a folyamatok, amelyek megelőzték, amelyek következményként vonták maguk után a sajátos rendező elvek érvényesítését, a kifejezéssíkban megmutatkozó újszerű képi-nyelvi megoldásokat, a szemléletmódban, a világlátás és létérzékelés síkján és az esztétikai affinitás területén játszódtak le. Ezekben a dimenziókban következtek be változások, itt jutottak el elbeszélőink rendkívül fontos felismerésekig s ez vonhatta maga után az ábrázolástechnikai, közlésbeli, kompozicionális szintű eltéréseket a megszokott sémáktól. Az emlegetett összetevők együttes jelenléte által prózánknak ez a vonulata – a megvalósított értékektől és szintkülönbségektől függetlenül – elsőként kockáztatta meg azt, hogy létélményének olyan közlésmódot keressen, amely formailag is hitelesíti, nyomatékositja, kifejezi, visszaveri az élményből kinövő mondanivalót.” (Thomka, 1980, 84. o.)

Nyilvánvaló, hogy az új szellemi érzékenységet nélkülöző narráció, amely viszont átvett bizonyos divatos elbeszéléstechnikai újításokat, csupán az epigon irodalom áradatát duzzaszthatta, megmaradt a felszínen, nem értette meg igazán a forma problematizálásának okát. Egyrészt tehát a vajdasági magyar irodalomban jelen volt az anakronisztikus magatartás, amely – egy elavult szövegg kultúra miatt – a prózában nem feltételez formaproblémákat, szemben a költészettel, ahol már korábban is igényelték a nyelvi kimunkáltságot.

„A struktúrát nem érzékeljük mindaddig, amíg nem száll szembe más struktúrákkal, illetve amíg le nem rombolják. Az aktivizálás e két eszköze képezi magának az irodalmi szövegnek a létmódját” – idézi Jurij Lotmant Aleksandar Flaker (1983, 153. o. – saját fordításom). Flaker az intertextus, a másik műből beemelt szó kapcsán elemzi a szerkezetek ütköztetését. Jelen kontextusban azonban a konvencionális beszédmód és az új közlésformák opponálására vonatkoztatva is találó mindez, hisz a változás akkoriban alapjaiban rengette meg a narratív művekkel kapcsolatos elváráshorizontot a vajdasági magyar irodalomban.

A vajdasági regény alakulástörténetében ez a poétikai szempontból is döntő metamorfózis a farmernadrágos prózahullám részvételével és a '68-as egyetemista-tüntetések világlélménye nyomán vált erőteljessé, amely más vonatkozásban is fordulatot jelent, például „az európai próza és a felnőtt világ szociális, etikai, morális, pszichológiai struktúráinak tradícióit vitatja el” (Flaker, 1983, 203. o. – saját fordításom), bármennyire is ellentmondásosan teszi ezt. A '60-as évek Vajdaságában az újító törekvések vonzáskörében létrejövő írói világképek látták magukat abban a „kulturológiai és kommunikációs

tükörben” (Virág, 2005, 103. o.), amely világszerte hódított. Ugyanakkor megrajzolják e háttéren a saját vonásaikat. A vajdasági magyar, vagy a horvát jeans-próza például sokszor sokkal komorabb, mint az amerikai beat-bibliák. Goran Rem szerint „Kerouacnak lebegő atmoszférája van, könnyed, nem feszes, könyve útirajz. Az *On the road* kiváló útirajz, laza szerkezettel, a szereplők ott horgonyoznak le, ahol azt a koncepció megkívánja, azon a helyen, ahol elkapják a ritmust.” (Virág, 2005, 105. o.) Megfigyelései szerint az utca és a kávéház ideológiájában olyan irónia bukkan fel, amely nem „a dominancia és a tekintélytisztelet érdekében került előtérbe [...] A költemények és prózai szövegek beszédalánya egyáltalán nem hisz az autoritásra vágyó szubjektivitásban. Ez a szubjektivitás a marginalitás helyzetében tudja magát. Nem érdekli a középpont. A margó érdekli, nemcsak azért, mert a dolgok peremén van, hanem azért is, mert ez a szituáció egyben határvonalat jelent.” (Virág, 2005, 106. o.)

Bizonyos játékszabályok betartása mellett „lazaság és lendületes kommunikativitás” (Virág, 2005, 106. o.) jellemezte ezt az életérzést, amely helyi színezettel, de egyként megjelent a régi Jugoszlávia nagyobb szellemi központjaiban. Tolnai Ottó legendás Zágrábba szökése az 1960-as évek elején, aminek oka az *Új Symposion* miatti rendőri fenyegetettség volt, tulajdonképpen kiteljesítette ezt a meglévő régióközi hatást, tagköztársaságok közti kommunikációt, az együvé tartozás eszméjét, közös kulturális identitást. Vallomása szerint „Zágráb Sinkó Ervin és Miroslav Krleža városa volt, másrészt feltűnt egy nemzedék, a Krugovi folyóirat alkotógárdája, Antun Šoljan, Ivan Slamnig, Slavko Mihalić, Tomislav Ladan és Slobodan Novak nemzedéke, akikhez én nagyon kötődtem. Kritikusként, fordítóként is elsőrangúak, többnyire angol szakosok voltak, Eliotot, Poundot fordítottak, s már rögtön Kerouacot” (Virág, 2006, 14. o.).

A „kis” és „nagy” irodalmakról, nagyságról/fontosságról, mennyiségi/minőségi értékekről, mentális sztereotípiákról, európai összhangzatról, kultúrák tündökléséről és hanyatlásáról, az irodalomról mint egy nemzet szellemiségének reprezentációjáról értekezve Viktor Žmegač (2005, 14–20. o.) négy operatív, de nem kizárólagos fogalmat vezet be a pontosabb körülírás érdekében: az életkor, a folytonosság, a paradigmaticusság és a primordialitás fogalmát. Az életkor, a régiség szerinte fontos kultúrtörténeti tényező, de nem feltétlen garanciája egy irodalom rangjának. A szellemi folytonosságnak, kulturális identitásnak is nagy becsé van, a történelem során sérülhet ez a törekény képződmény. A paradigmaticusságot azok az irodalmak érik el, amelyek folyamatosan, vagy egyes időszakokban mintaszerű képviselőket tudtak biztosítani egy régiók feletti szellemi standardnak. A romantikától kezdődően jellemzi az európai irodalom dinamikáját, a modern szerzőket a primordialitás kritériuma, amely a szellemi kultúra fejlődését az eredetiség elvétől, a nagy alkotóegyeniségek ösztönző erejétől teszi függővé (T. S. Eliot elmélete). „A nagy egyeniségeken keresztül [...] irodalmi törekvések, kísérletek, elgondolások fejtik ki hatásukat, melyek képesek arra, hogy egy adott időszakban domináns szerephez jussanak, és a környezetben, ahol megjelennek, biztosítsák maguknak az említett primordialitást.” (Žmegač, 2005, 20. o.) A domináns szerep kisugárzó hatása távoli térségek irodalmi alakulásfolyamatait is befolyásolhatja, az újító kreativitás a korszak védjegyévé válhat. Az alkotói modell ösztönző kisugárzása valóban „nagyságot”, felettes rangot biztosíthat bármely irodalomnak, nemzetnek, térségnek, s a kisugárzásnak ez a lehetősége egyben a provincializmus terhétől való megszabadulásra is esélyt ad. E negyedik kategória révén Žmegač a centrum-periféria elmélet berögzültségeit is használhatatlenné teszi.

A farmernadrágos próza a korszak védjegyeként éppen ennek a modellkánonnak a működéséről, távoli térségek szellemi megtermékenyítéséről, egy alkotói modell (és semmiképp epigon átvétel) alkalmazásáról tanúskodik.

Szabjély Mihály (1992, 625. o.) rámutat arra, hogy Magyarországon az 1960-as években inkriminált irányzatnak tartották a beat-mozgalmat. A „kádári konszolidáció rózsá-

szín ködben úszó magyar valóságában”, amely hamisságát illetően kísértetiesen hasonlított az amerikai beat táptalajára, a kötelező ideológiai felsorakozás értelmében életidegenként és epigon utánzasként bélyegezték meg azokat a gyér kísérleteket, amelyek hazai talajon születtek a jeans-próza hullámai nyomán. „A magyar irodalom beat-korszaka elmúlt anélkül, hogy akár csak egyetlen jelentős művet is a világra segített volna. Nem is tartott soká az egész, úgy öt-hat évig talán, de ezalatt annál puszkaporosabb volt körülötte a levegő. 1967-ben jelent meg *Üvöltés* címmel az amerikai beat-irodalom magyar nyelvű antológiája, melynek rongyosra olvasott példányai (Kerouac *Úton* című regénye mellett) alapvetően meghatározták a tengerentúli mozgalomról kialakult magyarországi képet. Nagyjából párhuzamosan tűntek fel a híres-hírhedett csellengő hősök az akkor induló fiatal írók első novelláiban, okot adva arra, hogy sokan a magyar viszonyoktól idegen életérzés és problémavilág gyökértelen adaptációjáról beszéljenek és epigonizmust kiáltsanak: »A divat-irányultság és a naturalizmus kísértése egyként tapasztalható veszély.« (Nácsa Klára, *Valóság*, 1972. 8. 88.) [...] S akik megértéssel közeledtek Csaplár Vilmos, Munkácsi Miklós vagy éppen Lengyel Péter akkori írásaihoz, azok sem érvelhettek igazán a művek esztétikai értéke mellett, inkább csak a belőlük kicsendülő életérzést igyekeztek érthetővé tenni (Örkény István, *Valóság*, 1972. 9. 81-82.) [...] A házibulis, spleenes világ mögött persze valódi élmények, a kádári konszolidáció kiábrándítóan hazug hétköznapijai álltak. Az inkriminált irányzat talán legjellegzetesebb képviselője, Csaplár Vilmos meggyőzően bizonyította ezt...” (*Szajbély*, 1992, 625. o.) A továbbiakban Szajbély arra a „paradox” helyzetre hívja fel a figyelmet, hogy a magyar nyelvű farmer-nadrágos prózának mégis van egy, a mai napig érvényes esztétikai jegyeket felmutató megvalósulása, mégpedig Végel László makróregénye. Az irodalomtörténeti kontextusok, szövegmezők, prózatörténeti ívek fokozatos kirajzolódása nyomán azonban joggal állítható, hogy a vajdasági magyar irodalom egész sor jelentős prózaművet tud felmutatni ebből az időszakból, Gion, Tolnai, Domonkos regényei, kisregényei a modellkánon olyan megvalósulásai, amelyek a délszláv irodalmak és a magyar irodalom összefüggésében is előremutatóak.

Ennek a hibriditás iránt nyitott viszonyhálóknak a működéséről Thomka Beáta ír többször is: „Ebben az időben a jugoszláviai szellemi élet a magyarországinál frissebbnek, nyitottabbnak, termékenyebbnek bizonyult. A nyugati eszmék és ízlésáramlatok, irányzatok és törekvések előbb hathattak a szerb, horvát, szlovén kultúrára, s ezek közvetítésével az itteni magyar irodalomra is. A figyelem tehát afelé a közeg felé irányult, ahonnan az akkori fiatal értelmiség saját eszméléséhez több ösztönzést kapott. Többek között ezzel is magyarázható egy igen rugalmas kapcsolat megteremtése olyan jugoszláviai műhelyekkel, folyóiratokkal, csoportosulásokkal és szerzőkkel, akik a hazai anyanyelvű kultúra maradiságával és bezártságával szemben erjesztő impulzusokkal szolgáltak.” Mindez nyilván összefüggésben van azzal is, hogy a modernitás feltételei között menthetlenül megjelentek a globalizálódási törekvések, s felgyorsultak a művészeti ösztönző/kisugárzó hatás-cserefolyamatok.

A neoavantgárd progresszív és szubverzív reflexei, a konceptualista művészeti törekvések önértelmező/teoretizáló eszközformái, a későmodern irodalmi képletei a nyelv és kultúra vonatkozásában releváns fordulatot eredményeztek a vajdasági magyar irodalomban.

Az *Új Szimposion*-mozgalomban megjelenik a másság és az új iránti totális nyitottság programja a „determinisztikus vonzatú hagyományfelfogás” (*Lábadi*, 2008, 7. o.) helyett, még ha többszörös meghatározottságot hirdető elméletekről volt is szó.

Így lehetett rálelni arra a sajátos kulturális identitásképletre, amely áthidalta a peremkultúra korábbi értelmezéseiben jelentkező lesújtó mozzanatot, miszerint a perem kánonja – a régióval szemben – nem rendelkezik történelmi tudattal. Szeli István a periféria-centrum pólusai között elképzelt honi kisebbségi irodalmi létmódban a hagyománytalanság és a gyökértelenség által táplált permanens válságérzet meglétét ismeri fel. Míg az

olyan határon túli régióban, mint Erdély, megvan az esély a történelmi tudat kialakulására, addig az utódállamhoz ragasztott csonka periféria mindenféle centrum nélkül marad (Szeli, 1993).

Vajdaságban a határszituáció metaforizálódik, a határok elmozdulása mint élmény leülepszik, elsődlegesen lehúzó erővel bír, de az 1960-as években e traumát már más helyzetű keretében kezdik feldolgozni. Az élmény nyomában más határvonalakról is fellibben a függöny, új szellemi kisugárzó központok válnak láthatóvá, a határok lebegtetése egy szabadságképzetbe is átfordíthatónak tűnik.

A vajdasági léttapasztalatban lecsapódó sokféle idegenség-élmény egy fokozott intellektualizmust, önreflexióst tudatműködési készséget, a plurális nyelvhasználat párhuzamos tükrőjátékait fejlesztette ki. Ez az attitűd eleve ignorálta a kisebbségi író frusztrált missziós szerepeit, mert becsúgya sokkal nagyobb volt: a teljesség, a szabadság, a „modernség luxusa” (Tolnai Ottót idézi: *Csorba és Vékás*, 1994, 161. o.).

„A jugoszláviai magyar irodalom esztétikai nagykorúságát” (Podolszki, 1975, 8. o.) és tájékozódási zavarát éppen ezzel az önértelmezési fordulattal, egy többtudatú kognitív érzékenység kialakításával tudta kivívni. Az interkulturalitás mint létközeg szüntelen átjárást jelent, a másság applikatív mozzanatát, a kívülállás és a bennefoglalás dialektikáját, az otthonosság-érzés és az egzisztenciális idegenség közti ingajátékot, egy különlegesen mozgékonny, fluid és szellemileg épp kérdésessége miatt vitalizálódó kultúraközi kontextust, tudati-egzisztenciális elkülönböződést. „A peremen lévő nyelv tudja, hogy a dolgoknak mindig van egy másik párhuzamos neve.” (Végel, 2003, 53. o.) A '60-as években elindított radikális szellemi orientáció olyan nyelvi/kulturális hatásrendszereket, (ön)interpretatív kereteket hozott mozgásba, amelyek a peremlét összetevőit, alapképleteit korszerűsítette az új kommunikációs-információs társadalom, a tömegkultúra, a globalizálódás kisugárzó mechanizmusait érzékelve.

Ebben a szövevényes feltételrendszerben jelennek meg Tolnai Ottó *Rovarház*, Gion Nándor *Testvérem, Joáb*, Domonkos István *A kitömött madár* és Végel László *Egy makró emlékiratai* című regényei által a farmernadrágos próza esztétikai valóságelsajátítási módoszatai – sajátosan sarkítva a vajdasági magyar regényvilágban egyébként is olyannyira ismerős peremfigurákat, pikareszk hősöket, és megteremtve irodalmi identitástudatunk új esélyeit.

Irodalom

Csorba Béla és Vékás János (1994): *A kultúrtantati visszavág. A Symposion-mozgalom krónikája, 1954–1993*. Magánkiadás.

Flaker, A. (1983): *Proza u trapericama*. SNL, Zagreb.

Lábadi Zsombor (2008): *A lebegés iróniája. Szivertsinopszis*. Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék.

Podolszki József (1975): Vidékiesség, jugoszlávság, európaiság – harc az autonóm irodalomért. *Új Symposion*, 117–118. sz.

Szajbély Mihály (1992): Újvidék, hatvanas évek. A farmernadrágos próza magyar klasszikusa, Végel László. *Jelenkor*, 7–8. sz.

Szeli István (1993): *A peremkultúra élettana*. Forum Könyvkiadó.

Thomka Beáta (1980): *Narráció és reflexió*. Forum, Újvidék.

Végel László (2003): Gyökerek az idegenségben. Peremvidék – kisebbség – irodalom. *Forrás*, 11. sz.

Virág Zoltán (2005): *Tájékp repedésekkel*. Beszélgetés Goran Rimmel. *Tiszatáj*, 6. sz.

Virág Zoltán (2006): *A vörös és a fehér számár, avagy a határozónak intenzivitása*. Beszélgetés Tolnai Ottóval. *Forrás*, 2. sz.

Žmegač, V. (2005): Irodalomtörténeti paraméterek és a horvát irodalom. A „kis” és a „nagy” irodalmak. *Tiszatáj*, 6. sz. 14–20.

Csányi Erzsébet
Újvidéki Egyetem